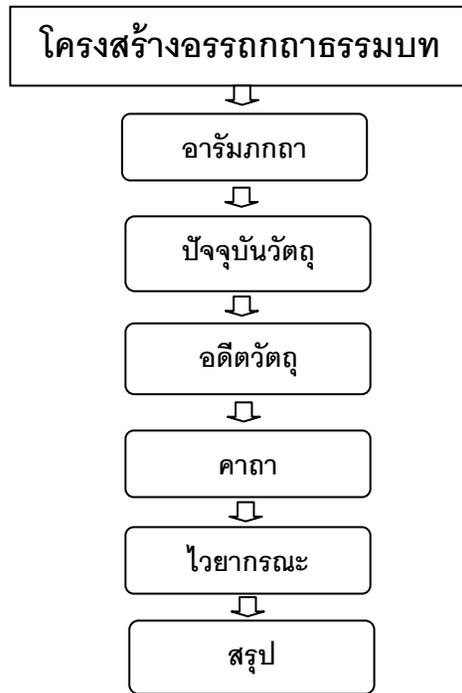

วิจารณ์คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สุชญา ศิริธัญญกร
หัวหน้ากองบรรณาธิการ

คำว่า ธรรมบท แปลว่า บทแห่งธรรม หรือธรรมที่ตรัสไว้เป็นบท หมายถึง บทธรรมภาษิตสั้นๆ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ต่างเวลา ต่างสถานที่ และต่างบุคคล มีทั้งหมด ๔๒๓ บท การนับเป็นบท นับตามจำนวนพระคาถา คือ พระคาถา ๑ คาถาหรือพระคาถา ๑ คาถาก็บอกถึงพระคาถา นับเป็น ๑ บาท

ในธรรมบทเหล่านี้ ท่านรวบรวมไว้เป็นเรื่อง ๆ มีชื่อเรื่องปรากฏตามสภาวะธรรมหรือบุคคลที่ทรงปรารภถึง บางเรื่องไม่ปรากฏบุคคลชัดเจน ท่านก็ใช้คำว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งบ้าง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งบ้าง รวมได้ ๓๐๕ เรื่อง แต่ละเรื่องจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า วรรค รวมเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีชื่อปรากฏตามอำนาจเนื้อหาสาระของธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ กล่าวคือธรรมบทใดและเรื่องใดๆ ที่มีเนื้อหาสาระสัมพันธ์กัน โดยเหมือนกัน คล้ายกัน หรือตรงกันข้าม ท่านก็จัดธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ เป็นหมวดหมู่เดียวกัน หรือวรรคเดียวกัน คำว่า ธรรมบท นี้เป็นคัมภีร์หนึ่งอยู่พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย เล่มที่ ๒๕ และมีคัมภีร์อธิบายถ้อยคำที่เรียกว่า กถามรรค ก็คืออรรถกถา ซึ่งทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์ เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาล เป็นต้นมา และอรรถกถาที่อธิบายนั้น ก็คืออรรถกถาธรรมบท ซึ่งเป็นภาษามคธ แต่งโดยพระพุทธโฆสาจารย์ ในสมัยพระมหานาม (พุทธศักราช ๙๕๓-๙๗๕) ที่เป็นการอธิบายเรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่างๆ จะมีเรื่องปัจจุบันและเรื่องในอดีตสัมพันธ์กัน โดยจัดเป็นโครงสร้าง

อธิบายโครงสร้างแต่ละอย่างดังนี้

๑) **อาร์มภกตา** คำกล่าวปรารภเรื่อง ซึ่งเป็นคำปรารภเริ่มเรื่องว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงปรารภใคร จึงได้ตรัสพระธรรมเทศานี้ หรือตรัสพระคาถานั้นๆ เป็นส่วนประกอบที่สำคัญในส่วนเบื้องต้น

๒) **ปัจจุบันวัตถุ** เรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน คือการนำเหตุการณ์หรือเรื่องราวต่างๆ ที่ทำให้เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล ซึ่งเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าปรารภยกขึ้นมาตรัสคาถานั้นๆ

๓) **อดีตวัตถุ** เรื่องเคยเกิดขึ้นมาแล้วในอดีตชาติ หมายถึงพระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับเรื่องปัจจุบัน

๔) **คาถา** หมายถึงพระพุทธพจน์ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยตรง แต่ก่อนที่จะเข้าสู่คาถานั้น พระอรรถกถาจารย์ จะเล่าเรื่องของบุคคลนั้นแล้ว แสดงพฤติกรรมตามความที่จะมีในพระคาถาเสร็จแล้ว จึงเป็นพระคาถาพุทธพจน์ ท่านจะแสดงไว้ตามลำดับนั้น

๕) **ไวยากรณ์ะ** เมื่อแสดงพระพุทธพจน์คาถาจบแล้ว จากนั้น ก็เป็นการแก้รรถหรืออธิบายธรรมที่ปรากฏในคาถานั้นๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจน บางเรื่องอาจนำเรื่องอดีตนิทานมาแสดงไว้ต่อท้าย ก็มี เพื่อเป็นการประกอบเรื่องที่เล่าประกอบคาถา หรือเล่าเรื่องความสัมพันธ์ของบุคคลในอดีตกับปัจจุบัน

๖) สรุป ในตอนท้าย แต่ละเรื่อง จะมีสรุปเรื่องนั้นไว้ว่า ผลแห่งการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ในครั้งนั้น ผลเป็นอย่างไร โดยส่วนมาก ผู้ที่เป็นต้นเหตุ ให้พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องนั้น จะบรรลุนิเวศนา-ปัตติผล และพระธรรมเทศนานั้นมีประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์เป็นจำนวนมาก

อรรถกถาธรรมบท เป็นหนังสือเรียนปริยัติธรรม แผนกบาลี ชั้นประโยค ๑-๒ คือภาค ๑-๒-๓-๔ และชั้นประโยค ป.ธ.๓ คือภาค ๕-๖-๗-๘ ปัจจุบันมีหลายสำนักเรียนพิมพ์เผยแพร่ ในที่นี้จะกล่าวถึง อรรถกถาฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยโดยเฉพาะ เพราะมีเนื้อหาที่สอดคล้องกับ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทำให้สำนวนอ่านเข้าใจ อ่าน คำไหน ไม่เข้าใจ ก็ทำเชิงอรรถอธิบายเพิ่มเติม ทำให้เข้าใจเนื้อหาได้ลึกซึ้งมากกว่าเดิม

นอกจากนี้ สำหรับคนที่อยากเรียนรู้อรรถกถาธรรมบทได้รวดเร็ว ก็สามารถอ่านบทนั้นก็พอทำให้ เข้าใจเนื้อหาได้โดยตลอด เพราะอรรถกถาธรรมบท จะสรุปคำของแต่ละวรรคทั้ง ๒๖ วรรค ดังตัวอย่าง ประกอบต่อไปนี้ กล่าวคือ

๑) ยมกวรรค หมวดว่าด้วยธรรมเป็นคู่กัน มีจำนวน ๑๔ เรื่อง ๒๐ คาถา อันกล่าวถึงธรรม ที่ตรงกันข้าม ถูกประมวลไว้ในหมวดเดียวกัน ธรรมที่ตรงกันข้ามนั้น คือความคิดซัดกับความคิดดี การจงอวดกับการไม่จงอวด การแตกความสามัคคีกับความสามัคคี ผู้มีจิตไม่มั่นคงกับผู้มีจิตมั่นคง ผู้ไม่ควรนุ่งผ้ากาสาฬหพัศตร์กับผู้ควรนุ่งห่มผ้ากาสาฬหพัศตร์ สิ่งที่ไม่มีการสละกับการสละ จิตที่ไม่ได้รับการอบรมกับการได้รับการอบรม ผู้ทำบาปยอมเศร้าโศกกับผู้ทำบุญยอมบันเทิงใจ ผู้เรียนมากแต่ ประมาทยอมไม่ได้บรรลุมรรคผล กับผู้เรียนน้อยแต่ไม่ประมาทยอมได้รับบรรลุมรรคผล บางเรื่องมี คาถาธรรมบท ๒ คาถา จะมีความหมายตรงกันข้ามอยู่ในเรื่องเดียวกัน บางเรื่องแม้มีธรรมบทเพียง ๑ คาถาแต่เนื้อหาก็มีความหมายตรงกันข้ามอยู่ในเรื่องเดียวกัน เช่น เวรยอมระงับด้วยการไม่จงอวด เป็นต้น

๒) อัปมาทวรรค หมวดว่าด้วยความไม่ประมาท มีจำนวน ๙ เรื่อง ๑๒ คาถา คำว่า ความไม่ประมาท เป็นชื่อของสติ ผู้ที่ไม่มีความประมาท ย่อมประสบผลที่พึงปรารถนาต่างๆ โดยที่สุด ให้บรรลุมรรคผลนิพพาน

๓) จิตตวรรค หมวดว่าด้วยการฝึกจิต มีจำนวน ๙ เรื่อง ๑๑ คาถา คำว่า จิต หมายถึง ธรรมชาติที่คิดและสังสมอารมณ์ ซึ่งผู้ที่ฝึกจิตได้ก็ใช้จริมรรคข่มจิต ระงับจิตที่ตื่นรณกวัดแกว่ง รักษา ได้ยาก ห้ามได้ยาก ดิ้นรนไปมา เปลี่ยนแปลงง่าย เทียวไปไกล ไม่มีรูปแบบ ไม่มีสี อาศัยอยู่ในถ้ำนั้น ให้เป็นจิตที่เกษม พ้นจากบ่วงมารคืออวิชา ตัณหา และอุปาทานได้

๔) ปุพพวรรค หมวดว่าด้วยดอกไม้ มีจำนวน ๑๒ เรื่อง ๑๖ คาถา ในวรรคนี้ เน้นการเปรียบเทียบระหว่างดอกไม้กับธรรมระหว่างดอกไม้กับกิเลส ระหว่างความหลงเพลินเลือกเก็บดอกไม้กับความยินดีงามคุณ ๕

๕) พาลวรรค หมวดว่าด้วยคนพาล มีจำนวน ๑๕ เรื่อง ๑๖ คาถา คำว่า คนพาล หมายถึงคนโง่ ไม่มีปัญญา ไม่รู้จักประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า ไม่รู้จักพระสัทธรรม จึงต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอยู่ร่ำไป

๖) ปณิตตวรรค หมวดว่าด้วยบัณฑิต มีจำนวน ๑๑ เรื่อง ๑๖ คาถา คำว่า บัณฑิต หมายถึงผู้ปฏิบัติตามหลักธรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ โดยสรุปก็คือทำดี พุทธิ คิทธิ

๗) อรหันตวรรค หมวดว่าด้วยพระอรหันต์ มีจำนวน ๑๐ เรื่อง ๑๔ คาถา คำว่า อรหันต์ หมายถึงผู้กำจัดข้าศึกคือกิเลสด้วยอริยมรรค หรือผู้อยู่ห่างไกลจากกิเลส ผู้ควรแก่ปัจจัย ๔ ผู้ไม่มีที่ลับในการทำบาป

๘) สหัสสวรรค หมวดว่าด้วยหนึ่งในร้อยในพัน มีจำนวน ๑๔ เรื่อง ๑๐ คาถา ในวรรคนี้เน้นลักษณะเปรียบเทียบกันระหว่างสิ่งที่เป็นสาระ การกระทำที่เป็นสาระ และชีวิตที่มีสาระ จำนวนหนึ่งกับสิ่งที่ไร้สาระ การกระทำที่ไร้สาระ และชีวิตที่ไร้สาระ จำนวน ๑๐๐ หรือ ๑,๐๐๐ เช่น ในเรื่องพระเถรีชื่อว่ากุมทลเกสี พระพุทธองค์ตรัสว่า ธรรมะบทเดียวที่คนฟังแล้วสงบได้ ดีกว่าคาถาที่ไร้ประโยชน์ทั้ง ๑๐๐ คาถา การชนะตนเพียงคนเดียว ดีกว่าการชนะข้าศึกตั้ง ๑,๐๐๐ คน เป็นต้น

๙) ปาปวรรค หมวดว่าด้วยบาป คำว่า บาป หมายถึงกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตหรืออกุศลจิต พระผู้มีพระภาค ตรัสสอนให้เห็นโทษของการทำบาป คือความทุกข์ และให้ละเว้นหลีกเลี่ยงจากบาป ดุจคนรักชีวิตหลีกเลี่ยงยาพิษได้ ให้เห็นอนิสงส์คือความสุขที่เกิดจากการสั่งสมบุญ คือ กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต และการให้ทาน การบำเพ็ญวัตรมีอุปชฌายวัตร เป็นต้น ให้รับทำบุญ เพราะถ้าทำบุญช้า ใจจะยินดีในบาป คนทำบาปย่อมได้รับผลของบาปมีอาจจะหลีกเลี่ยงหนีพ้นไปได้ ดุจเดียวกับความตายที่ไม่อาจจะพ้นไปได้ ฉะนั้น

๑๐) ทัณตวรรค หมวดว่าด้วยการลงทัณฑ์ คำว่า ลงทัณฑ์ คือ การใช้กำลังทำร้าย เช่นฆ่าหรือเบียดเบียนบุคคลอื่น หรือสัตว์อื่นให้ได้รับความเดือดร้อนโดยการใช้ท่อนไม้ ก้อนดิน และวาจาที่หยาบคายให้ร้าย ป้ายสี ทรงแสดงว่า ความเดือดร้อน ความทุกข์ ไม่มีใครต้องการ สัตว์ทั้งหลายย่อมกลัวความทุกข์ ความเดือดร้อน จะมีก็แต่พระชินาสพเท่านั้นที่ปราศจากความกลัว เมื่อรู้อย่างนี้จึงไม่ควรเบียดเบียนสัตว์อื่น และไม่ควรให้ใครเบียดเบียน เพราะผู้เบียดเบียนผู้อื่นย่อมได้รับโทษอย่าง

๑ ใน ๑๐ อย่าง คือมีทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า เป็นต้น นอกจากนี้ยังทรงแสดงให้เห็นถึงความ เป็นพราหมณ์ (ผู้ลอยบาป) ความเป็นสมณะ (ผู้ระงับบาป) ความเป็นภิกษุ (ผู้ทำลายกิเลสได้) โดยการ ป้องกันอกุศลวิตกด้วยความมีหิริและสังเวคธรรม คือ สโทตตปปัญญา (ญาณที่มีโอตตปปะ) เพียงพร้อม ด้วยวิชาและจรณะ มีสติมั่นคง เป็นเหตุให้ถึงความสิ้นไปแห่งวิภูฏทุกข์

๑๑) ขราวรค หมวดว่าด้วยความชรา คำว่า ชรา หมายถึง ความแก่ ความทรุดโทรม จัดเป็นกองหนึ่งในไฟ ๑๑ กองที่แผดเผาสรรพสัตว์ทั้งหลายอยู่เป็นนิตย์ ไฟ ๑๑ กองนั้น คือ รากะ โทสะ โมหะ ขาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า เหตุที่สัตว์ทั้งหลายถูกไฟ ๑๑ กองนี้เผา ก็เพราะถูกความมืดคืออวิชชาปกคลุมไว้ ดังนั้น จึงควรรีบ แสวงหาดวงประทีปคือญาณ ไม่ควรประมาทยึดติดในร่างกายนี้ที่เป็นรังแห่งโรค มีแต่จะเก่าทรุดโทรม แดกสลายไป แต่ธรรมของสัตว์บุรุษ คือ โลกุตตรธรรม ๙ ประการ หาได้เก่าแก่ทรุดโทรมไปไม่

๑๒) อัตตวรค หมวดว่าด้วยตน มี ๑๐ เรื่อง ๑๐ คาถา ในวรรคนี้เน้นถึงตน คำว่า ตน ในที่นี้ หมายถึงผู้กระทำ (สยกัตตา) โดยทั่วไป ไม่ได้หมายถึงอัตตา หรืออาตมัน ในศาสนาพราหมณ์ พระองค์ทรงสอนให้รู้จักรักษาตนด้วยการทำดี ให้รู้จักวางจังหวะของชีวิต การทำหน้าที่ต่อผู้อื่น ไม่ควร ทำหน้าที่ของตนให้บกพร่อง ก่อนจะสอนคนอื่น ควรพยายามสอนตนให้ได้ก่อน เพื่อป้องกันความ เดือดร้อนที่จะเกิดแก่ตน

๑๓) โลกาวรค หมวดว่าด้วยโลก มีจำนวน ๑๑ เรื่อง ๑๒ คาถา เน้นถึงโลก คำว่า โลก มีความหมายหลายอย่าง คือ โลกคือหมู่สัตว์ โลกคือแผ่นดิน โลกคือภพนี้และภพหน้า โลกคือชั้น ๕ โลกคือชาวโลก โลกคือวิภูฏทุกข์ โดยมุ่งหมายให้อยู่ในโลกอย่างไม่ประมาท ไม่ควรเป็นคนรกโลก ให้อยู่ อย่างมีคุณธรรม จึงจะมีความสุข และทรงสอนให้เห็นความเป็นจริงของโลก

๑๔) พุทธวรค หมวดว่าด้วยพระพุทธเจ้า มีจำนวน ๙ เรื่อง ๑๘ คาถา ในวรรคนี้ เน้นถึง พระพุทธเจ้า หมายถึงพระพุทธเจ้า พุทธภาวะ และคำสั่งสอน คำว่า *พระพุทธเจ้า* คือผู้ที่ตรัสรู้อนุตร- สัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยพระองค์เอง และทรงสอน สามารถสอนผู้อื่นให้รู้ตามได้ การที่พระพุทธเจ้า ทั้งหลายทรงอุบัติขึ้นยากยิ่งนัก *พุทธภาวะ* คือ คุณสมบัติของพระพุทธเจ้า เช่นทรงกำจัดกิเลสได้เด็ดขาด มีพระญาณหาที่สุดมิได้ ไม่มีร่องรอย ทรงก้าวล่วงมารและเสนามาร สามารถแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้ เช่น ยมกปาฏิหาริย์ ทรงเป็นสรณะอันเกษมสูงสุดของมนุษย์ เพราะทำให้ถึงความหลุดพ้นจากกองทุกข์ ทั้งปวง และ*หลักคำสอน*ของพระพุทธเจ้า ทรงแสดงหลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา กล่าวคือ การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี่คือ คำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย

๑๕) สุขวรรค หมวดว่าด้วยความสุข มีจำนวน ๘ เรื่อง ๑๒ คาถา ในวรรคนี้เน้นถึงวิธีสร้างความสุขที่แท้จริงให้แก่ชีวิต คือ ไม่ก่อเวร ไม่ทำตนให้เดือดร้อน กำจัดความกังวล ละความขนะและความพ่ายแพ้ แสวงหาความสงบ คบหาพระอรียะ อยู่ร่วมกับนักปราชญ์ ไม่คบคนพาล โดยทรงชี้ให้เห็นว่า การแข่งดีมุ่งจะเอาชนะผู้อื่น ทำให้ไม่มีความสุข ก่อให้เกิดภัยเวร และทรงแสดงถึงสิ่งสุดท้ายต่างๆ เช่น ยอดแห่งไฟ : ไฟเสมอด้วยราคาจะไม่มี ยอดแห่งทรัพย์ : ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง

๑๖) ปิยวรรค หมวดว่าด้วยสิ่งอันเป็นที่รัก มีจำนวน ๙ เรื่อง ๑๒ คาถา คำว่า สิ่งเป็นที่รักมีความหมาย ๒ นัย คือ ๑.ทางโลก หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หรือหมายถึงกิเลสตัณหา ๒.ทางธรรม หมายถึง บุญกุศล ศีล สมาธิ ปัญญา นิพพาน และทรงสอนวิธีปฏิบัติต่อสิ่งอันเป็นที่รัก

๑๗) โภธวรรค หมวดว่าด้วยความโกรธ มีจำนวน ๘ เรื่อง ๑๔ คาถา เน้นถึงความโกรธ โดยทรงสอนเรื่องความโกรธ โทษแห่งความโกรธ วิธีละความโกรธ ประโยชน์ของการละความโกรธ วิธีละความโกรธ คือให้เห็นว่าเป็นโลกธรรม มีมาทุกยุคทุกสมัย เช่น ความโกรธที่เกิดจากถูกนินทาว่าร้าย คนไม่ถูกนินทาไม่มีในโลก หน้าที่ของเราคือ สำร่วยกาย วาจา ใจ ไม่ให้กำเริบ ถ้ามีคนโกรธพึงปฏิบัติตามธรรม ด้วยคำว่า บุคคลพึงชนะคนโกรธด้วยความไม่โกรธ

๑๘) มลวรรค หมวดว่าด้วยมลทิน มีจำนวน ๑๒ เรื่อง ๒๑ คาถา ในวรรคนี้เน้นถึงมลทินต่างๆ เช่น มลทินของชีวิต : ได้แก่ กิเลสและอกุศลธรรม มลทินของมนตรี : การไม่ท่องบ่น มลทินของบ้านเรือน : ความไม่ขยัน มลทินของฉิวพรรณ : ความเกียจคร้านชำระร่างกาย มลทินของผู้รักษา : ความประมาท มลทินที่กล่าวมานี้ย่อมทำลายชีวิตของผู้ที่มีมลทิน เหมือนสนิมที่เกิดจากเหล็กก็กัดกินเหล็กนั่นเอง

๑๙) ธัมมัญญวรรค หมวดว่าด้วยผู้ตั้งอยู่ในธรรม มีจำนวน ๑๐ เรื่อง ๑๗ คาถา ในวรรคนี้เน้นถึงคุณธรรมที่ทำให้ชื่อว่าเป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรม โดยทรงแสดงไปตามหน้าที่ของแต่ละบุคคลที่ทรงตรัสถึง เช่น คุณธรรมของผู้พิพากษา คือวินิจฉัยคดี และสาเหตุแห่งคดี ทั้งฝ่ายที่เป็นจริง และไม่จริง วินิจฉัยโดยไม่ผลิผลลาม เทียงธรรม และโดยสม่าเสมอ (เสมอภาคกับทุกคน ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง) คุณธรรมของบัณฑิต คือมีความเกศา ไม่มีเวร ไม่มีภัย คุณธรรมของผู้เป็นอรียะ คือ ไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งปวง

๒๐) มัคควรรค หมวดว่าด้วยมรรค มีจำนวน ๑๒ เรื่อง ๑๗ คาถา ในวรรคนี้ เน้นถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ว่าเป็นทางอันประเสริฐที่สุด ทรงย้ำว่า “ทางเพื่อความหมดจดแห่งพระศนะคือทางนี้เท่านั้นมิใช่ทางอื่น” เหตุที่ทำให้ไม่พบทาง(อริยมรรค) คือไม่ขยัน เกียจคร้าน มีความคิดใฝ่ต่ำ ปราศจาก ความเพียร จึงไม่ประสบทางด้วยละวิธีที่จะทำให้พบทาง คือ รักษากาย วาจา และสำรวมใจ และไม่ พึ่งทำความชั่วทางกาย พึ่งชำระกรรมบถ(กาย วาจา ใจ) ทั้ง ๓ ทางนี้ ให้หมดจดจึงจะพบทางที่พระพุทธเจ้าประกาศไว้

๒๑) ปกิณณกวรรค หมวดว่าด้วยเบ็ดเตล็ด มีจำนวน ๙ เรื่อง ๑๖ คาถา ในวรรคนี้ เน้นถึงหลักธรรมทั่วไป เช่นในเรื่องบุรพกรรมของพระพุทธองค์ ทรงสอนให้สละสุขเล็กน้อยเพื่อความสุขอันยิ่งใหญ่ ในเรื่องภิกษุโอรสของเจ้าวัชชี ผู้เห็นชาวเมืองจัดงานสมโภช คิดจะลี้กไปครองเรือน ทรงสอนว่า การบวชเป็นของยาก ความยินดีในการบำเพ็ญธรรมก็เป็นของธรรม การเดินทางไกล(คือวัฏฏะ) ก็เป็นทุกข์ ในเรื่องจุฬสุภัททา ทรงเปรียบเทียบคนดีกับคนชั่ว

๒๒) นირยวรรค หมวดว่าด้วยนรก มีจำนวน ๙ เรื่อง ๑๔ คาถา ในวรรคนี้ ทรงสอนเรื่องนรก ซึ่งเป็นสถานที่รองรับคนชั่ว รวมทั้งผู้ที่ต้องตกนรก ซึ่งเป็นผู้ที่ทำกรรมชั่วต่างๆ เช่น ชอบกล่าวคำไม่จริง ทำความชั่ว ช้ายังโง่กว่าไม่ได้ทำ เป็นภิกษุ แต่มีธรรมเลวทราม ไม่สำรวม ปฏิบัติไม่ดี ละอายในสิ่งที่ไม่ควรละอาย ไม่ละอายในสิ่งที่ควรละอาย ผู้ที่ทำดีตรงกันข้ามกับความชั่วดังกล่าวมาแล้ว ย่อมไปสู่สวรรค์ และตรัสถึงแนวทางปฏิบัติในเรื่องความดีและความชั่ว

๒๓) นาควรรค หมวดว่าด้วยช้าง มีจำนวน ๘ เรื่อง ๑๔ คาถา ในวรรคนี้ เน้นการสอนเรื่องการฝึกตน เปรียบเทียบกับการฝึกช้าง เนื่องจากช้างเป็นสัตว์สำคัญในการสงคราม การเดินทาง และเป็นสัตว์ที่ฝึกง่าย เมื่อได้รับการฝึกดีแล้ว ย่อมเป็นสัตว์ฉลาด มีความอดทนสูง ผู้ที่ฝึกตนได้แล้ว ประเสริฐกว่าช้างที่ฝึกแล้ว ผู้ที่ไม่ฝึกฝนตน พระองค์ได้ตรัสเปรียบเทียบกับหมู และตรัสถึงวิธีฝึกตน จะแสดงพอเป็นแนวทาง เช่น ให้ฝึกจิตที่ขอบฟุ้งซ่าน เหมือนควาญช้างปราบพยศช้างตกมัน ฝึกคบกับสหายผู้มีปัญญา มีความประพฤติดี เป็นนักปราชญ์ ฝึกเป็นคนมีความสุข ตามวิธีต่างๆ เช่น ที่ตรัสไว้ว่า เมื่อมีกิจเกิดขึ้น สหายทั้งหลายนำสุขมาให้ ศีลนำสุขมาให้ตราบเท่าชรา ศรัทธาที่ตั้งมั่นแล้ว นำสุขมาให้

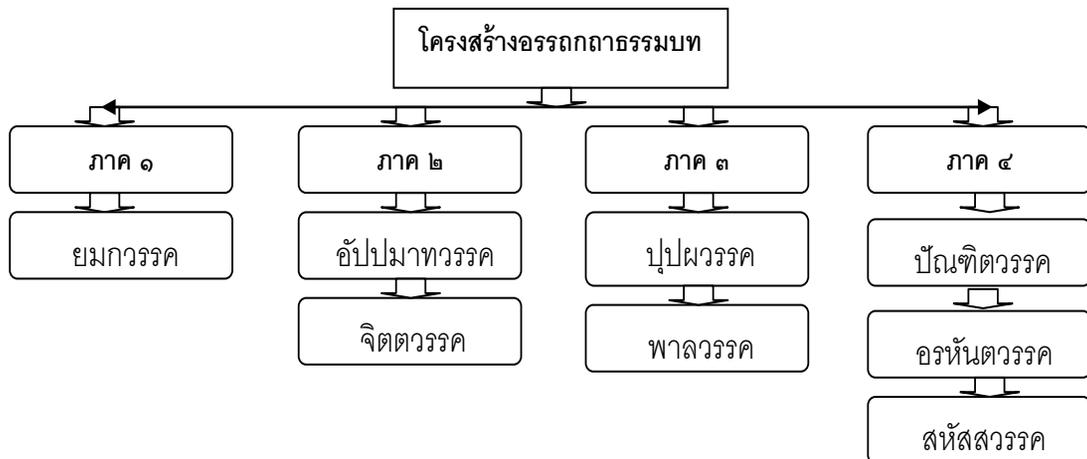
๒๔) ตัณหาวรรค หมวดว่าด้วยตัณหา มี ๑๒ เรื่อง ๒๖ คาถา มุ่งเน้นให้รู้จักตัณหา (ความทะยานอยาก) ๓ ประการ คือ (๑) กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม (๒) ภวตัณหา ความอยากเป็น (๓) วิภวตัณหา ความไม่อยากเป็น ตัณหา ๓ ประการนี้ เกิดขึ้นแก่คนที่ประมาทเหมือนเกาย่านทรายเจริญอยู่ในป่า และเกิดแก่ผู้ที่กำหนดยินดีด้วยราคะ ผลจากการถูกตัณหาครอบงำ

ผู้ที่ตกอยู่ใต้อำนาจของตัณหา ย่อมเร่ร่อนไปมาเหมือนวานร ที่ต้องการผลไม้เที่ยวเร่ร่อนไปมาในป่า วิธีกำจัดตัณหา คือมีปัญหา เจริญฌาน ผลดีจากการกำจัดตัณหาได้ ทำให้ความโศกสิ้นไป เหมือนหยาดน้ำกลิ้งตกไปจากใบบัว ละทุกข์ทั้งปวงได้ ไม่ต้องเกิดอีกต่อไป และทำให้สิ้นตัณหา

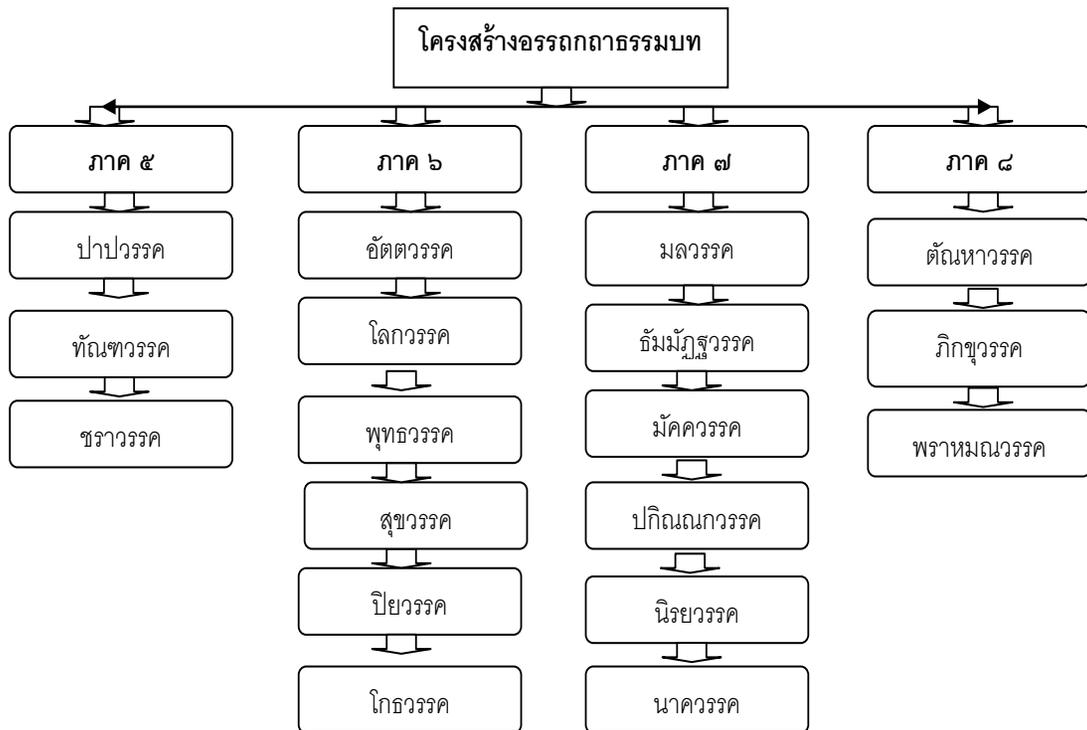
๒๕) ภิกขุวรรค หมวดว่าด้วยภิกษุ มี ๑๒ เรื่อง ๒๓ คาถา มุ่งเน้นเกี่ยวกับภิกษุ ทรงสอนว่า สิ่งแรกที่ภิกษุผู้มีปัญญาในศาสนานี้ต้องกระทำคือสාරวมอินทรีย์ มักน้อยสันโดษ ระมัดระวังในวินัยบัญญัติ คบภิกษุณมิตร ผู้ขยันขันแข็ง มีอาชีพสะอาด ทรงสอนไม่ให้เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย มุ่งเจริญกัมมัญฐาน ไม่ถือมั่นในรูป ไม่ประมาท รู้จักตัดเตือนตนเอง รู้จักพึงตนเอง

๒๖) พราหมณวรรค หมวดว่าด้วยพราหมณ์ มี ๔๐ เรื่อง ๔๒ คาถา มุ่งเน้นเกี่ยวกับคุณสมบัติของพราหมณ์ ตามพุทธทศรศนะ เดิมที คำว่า พราหมณ์ เป็นคำเรียกวรรณะพราหมณ์ของชาวอินเดีย เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น พระองค์ทรงบัญญัติคุณสมบัติของพราหมณ์ใหม่ ซึ่งก็คือพระชินาสพนั้นเอง คุณสมบัติของพราหมณ์ หรือพระชินาสพที่ทรงแสดงไว้ในวรรคนี้ เป็นคุณสมบัติและปฏิบัติของพระสาวกแต่ละท่าน เช่น ไม่มีกรรมชั่วทางกาย วาจา ใจ มีความสำรวมระวัง มีสัจจะ มีธรรม เป็นผู้สะอาด ทรงแสดงเพื่อให้เป็นเยี่ยงอย่าง ในการนำไปปฏิบัติ มีจำนวนพระสูตรถึง ๓๑ สูตร

สำหรับหนังสือ คู่มือประโยค ๑-๒ อรรถกถาธรรมบท ภาค ๑-๒-๓-๔ ได้แปลมาจากอรรถกถาธรรมบท ภาษาบาลี ภาค ๑-๒-๓-๔ อันเป็นหลักสูตรวิชาแปลมคธเป็นไทย ของชั้นประโยค ๑-๒ มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ศึกษาเนื้อหาหรือเรื่องราว จำนวน ๘ วรรค มียมกวรรคเป็นต้น มีสหัสสวรรคเป็นที่สุด สรุปเป็นโครงสร้างได้ดังนี้

สำหรับ หนังสือคู่มือ ประโยค ป.ธ.๓ อรรถกถาธรรมบท ภาค ๕-๖-๗-๘ ได้แปลมาจาก อรรถกถาธรรมบท ภาษาบาลี ภาค ๕-๖-๗-๘ อันเป็นหลักสูตรวิชาแปลมคธเป็นไทย ของชั้นประโยค ป.ธ.๓ มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ศึกษาเนื้อหาหรือเรื่องราว จำนวน ๑๘ วรรค มีปาปวรรค เป็นต้น และมี พราหมณวรรค เป็นที่สุด สรุปเป็นโครงสร้างได้ดังนี้

อรรถกถาธรรมบททั้ง ๘ ภาค คณะสงฆ์ไทย ได้ใช้เป็นหลักสูตรในการเรียนการสอนวิชาภาษา บาลี ทั้งวิชาแปล และวิชากลับ ตั้งแต่ชั้น ประโยค ๑-๒ ถึง ประโยค ป.ธ.๖ กล่าวคือ

อรรถกถาธรรมบท ภาค ๑-๒-๓-๔ เป็นวิชาแปลโดยพยัญชนะ และแปลโดยอรรถ ชั้นประโยค ๑-๒

อรรถกถาธรรมบทภาค ๕-๖-๗-๘ เป็นวิชาแปลโดยพยัญชนะ และแปลโดยอรรถชั้นประโยค ป.ธ.๓

อรรถกถาธรรมบท ภาค ๑ เป็นวิชาแปลไทยเป็นมคธ ชั้น ประโยค ป.ธ.๔

อรรถกถาธรรมบทภาค ๒-๓-๔ เป็นวิชาแปลไทยเป็นมคธ ชั้น ประโยค ป.ธ.๕

อรรถกถาธรรมบท ภาค ๕-๖-๗-๘ เป็นวิชาแปลไทยเป็นมคธ ชั้น ประโยค ป.ธ.๖

สำหรับการแปลอรรถกถาธรรมบท มีหลายอย่าง ซึ่งเรียกว่าการแปลโดยยกศัพท์ การแปลโดยพยัญชนะ การแปลโดยอรรถ การแปลโดยเหตุจ การแปลโดยความประสงค์ การแปลร้อย ดังเช่น ตัวอย่าง ภิกขเว ตทา มม ปุตุเตน กตกมมํ ปจฉโต อนุพนฺธิ, ปาปกมมํ หิ นามเต จูริ วหโต พลวททสฺส ปทํ จกํ วิย อนุคฺจฉติ

การแปลโดยยกศัพท์ คือ การแปลโดยยกศัพท์ภาษาบาลีแต่ละศัพท์หรือแต่ละพยางค์ แต่ละความแปล เช่น ภิกขเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตทา มม ปุตุเตน กตกมมํ อันว่า กรรมอันบุตรของเราทำแล้วในกาลนั้น อนุพนฺธิ ติดตามไปแล้ว ปจฉโต ข้างหลัง ๆ หิ เพราะว่า เอตํ ปาปกมมํ นาม ชื่ออันว่า บาปกรรมนั้น อนุคฺจฉติ ย่อมติดตามไป จกํ วิย รวากะอันว่าล้อหมุนไปตามอยู่ ปทํ ซึ่งรอยเท้า พลิวททสฺส ของโคตัวเนื่องด้วยกำลัง วหโต ตัวนำไปอยู่ จูริ ซึ่งแอก

การแปลยกศัพท์นี้ แปลโดยไม่ให้ศัพท์บาลีตกหล่น ใช้สำหรับการแปลบาลีครั้งแรกสำหรับนักเรียนบาลีทุกชั้น ทุกประโยค เพื่อให้เกิดความชำนาญเกิดความเข้าใจภาษาบาลีโดยทั่วถึงทุกศัพท์ทุกประโยค ทั้งโดยอรรถและโดยพยัญชนะ

การแปลโดยพยัญชนะ คือ การแปลภาษาบาลี รักษาความพยัญชนะไว้ ไม่ต้องยกศัพท์ขึ้นแปล แต่รักษาอายตนิบาตไว้ เช่นประโยคว่า “ภิกขเว ตทา มม ปุตุเตน กตกมมํ” แปลว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันว่า กรรมอันบุตรของเราทำแล้วในกาลนั้น ติดตามไปแล้ว ข้างหลัง ๆ เพราะว่า ชื่ออันว่า บาปกรรมนั้น ย่อมติดตามไป รวากะอันว่าล้อหมุนไปตามอยู่ซึ่งรอยเท้า ของโคตัวเนื่องด้วยกำลัง ตัวนำไปอยู่ ซึ่งแอก การแปลลักษณะนี้ เรียกว่าแปลโดยยกศัพท์ ไม่ตัดคำเชื่อมต่อ ที่เรียกว่าอายตนิบาตออก เพื่อป้องกันความสับสนกันในเรื่องนั้นๆ เพื่อสง้อรรถและพยัญชนะให้ชัดเจน

การแปลโดยอรรถ คือการแปลโดยเอาความตัดสำเนียงอายตนิบาตออก ดังเช่นประโยคว่า “ภิกขเว ตทา มม ปุตุเตน กตกมมํ” แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย กรรมที่บุตรของเราทำแล้วในกาลนั้น ติดตามเธอไปข้างหลัง เพราะชื่อบาปกรรมนี้ย่อมติดตามผู้ทำไป รวากะล้อหมุนตามรอยเท้า ของโคตัวเนื่องด้วยกำลังที่ลากเกวียนไปฉะนั้น

การแปลโดยเหตุจ คือการแปลโดยตัดความที่เย็นเยื่อออกไป ให้เป็นภาษาไทยที่มีความกระตัดรัดชัดเจน อ่านเข้าใจง่าย

การแปลโดยความประสงค์ คือการแปลโดยมุ่งเก็บเอาความที่สำคัญในแต่ละวรรค แต่ละเรื่อง เพื่อความเข้าใจง่าย

การเปลื้อง เป็นการแปลโดยใช้อรรถกถา ฎีกา หรือ คัมภีร์เข้ามาช่วยในการแปลแล้วเก็บความแปลให้เกิดความเข้าใจได้ดียิ่งขึ้น ในการแบบนี้ ผู้แปลต้องมีความชำนาญในคัมภีร์ต่างๆ เป็นพิเศษ

สำหรับการแปล คู่มือประโยค ๑-๒ อรรถกถาธรรมบท ภาค ๑-๒-๓-๔ และ คู่มือ ประโยค ป.ธ. ๓ อรรถกถาธรรมบท ภาค ๕-๖-๗-๘ จะมีเพียง ๒ ส่วนเท่านั้น ก็คือ (๑) การแปลโดยพยัญชนะ ซึ่งเป็นการแปลภาษาบาลี รักษาความพยัญชนะไว้ ไม่ต้องยกศัพท์ขึ้นแปล แต่รักษาอายตนิบาตไว้ และ (๒) การแปลโดยอรรถ ซึ่งเป็นการแปลโดยเอาความตัดสำเนียงอายตนิบาตออก จะมีลักษณะเด่น กล่าวคือ (๑) การตั้งชื่อ ย่อหน้า (๒) การใช้ภาษาร่วมสมัย (๓) ทำเชิงอรรถ อธิบายความของศัพท์ที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย (๔) เชื่อมโยงคัมภีร์ต่างๆ พร้อมบอกที่มา การแปลทั้ง ๒ อย่างนี้ ล้วนก่อให้เกิดเป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาของพุทธบริษัทและผู้สนใจสืบไป